

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Gevangenis of toevluchtsoord? Vrouwen en de Rijkswerkinrichtingen in Nederland 1886-1934

Weevers, M.H.A.C.

Citation

Weevers, M. H. A. C. (2025, January 28). *Gevangenis of toevluchtsoord?: Vrouwen en de Rijkswerkinrichtingen in Nederland 1886-1934*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4178208>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4178208>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Hoofdstuk 10. Conclusies

10.1. Opsluiting een gevolg van agency?

In dit proefschrift stond de vraag centraal waarom vrouwen in een rijkswerkinrichting terechtkwamen: een instelling bedoeld om mensen te straffen die in staat waren om te werken, maar de voorkeur gaven aan een ‘luilevend’ bestaan. Het hoge aantal (relatief) oude en zieke vrouwen dat hier ingeschreven stond, maakt het onwaarschijnlijk dat hun opzending uitsluitend te danken was aan vervolging door politie en justitie. Een volgende vraag was daarom of deze vrouwen wellicht zelf een aandeel in hun opzending hadden gehad als onderdeel van hun overlevingstactieken.

Dat er mensen waren die zich rond de eeuwwisseling regelmatig zelf voor opzending aanmeldden, hield de gemoederen van tijdgenoten, waaronder het ministerie van Justitie, regelmatig bezig. De rijkswerkinrichtingen hadden, anders dan de bedelaarsoorden in de periode daarvoor, uitsluitend tot doel om landlopers, bedelaars en openbare ‘dronkaards’ af te schrikken, te straffen en te verbeteren: armenzorg was geen taak van het rijk. De taak van de centrale overheid was om de samenleving te beschermen tegen de overlast van bovengenoemde groepen. Wetenschappers, journalisten en artsen uit die tijd suggereerden echter met enige regelmaat dat veel bedelaars en landlopers de rijkswerkinrichtingen (nog steeds) als een tijdelijk onderkomen gebruikten in tijden van nood. Voorbeelden hiervan waren Jacob Bierens de Haan in zijn dissertatie over de bestraffing van landlopers, de voormalige ‘gestichtsarts’ Synco van Mesdag in zijn artikelen over bedelaars en landlopers en de journalisten van het nieuwsblad Paleis van Justitie. Hun publicaties betroffen vooral het mannelijk deel van de bevolking van de RWI.

Of er inderdaad vaak sprake was van vrijwillige aanmelding voor opzending naar een RWI is tot nog toe nauwelijks systematisch onderzocht.¹⁴⁷⁵ Daarnaast besteden bestaande studies weinig tot geen aandacht aan mogelijke genderverschillen. Hoewel historici vaak wezen op de sociaaleconomische positie van arme vrouwen, was dit beslist niet de enige bepalende factor. Gendernormen en genderspecifieke wetgeving speelden eveneens een rol. Het is daarom belangrijk om in het onderzoek naar de overlevingstactieken van arme vrouwen in het verleden ook te kijken naar de invloed van gender. Tot slot waren levensfase, lichamelijke of geestelijke beperkingen en ziekte van invloed op handelingsruimte, doelen, hulpbronnen en tactiek van de arme vrouwen. Al deze factoren deden hun invloed niet alleen afzonderlijk gelden, maar konden elkaar onderling versterken.

In dit onderzoek ben ik nagegaan in hoeverre, waarom en op welke manier vrouwelijke bedelaars en zwervers zelf op opzending naar een RWI hadden aangestuurd. De basis hiervoor vormde de theorievorming over agency en de verschillende debatten hierover. Agency staat voor de ruimte die individuen binnen bestaande maatschappelijke structuren hebben om invloed uit te oefenen op hun levens(loop). Een belangrijke vraag in de debatten is of agency was

¹⁴⁷⁵ Eén van de uitzonderingen vormt de studie van Bierens de Haan. Zijn onderzoek concentreert zich op het veroordelingsbeleid van de rechtbanken en bestrijkt slechts een periode van zes jaar. Een andere, recente, studie is die van Rik Vercammen. Hij vindt duidelijke aanwijzingen dat ‘vrijwillige’ aanmeldingen bij de rijks weldadigheidskolonies in België met enige regelmaat aan de orde waren. Petrus van Duyne en Gerben de Vries hebben slechts zeer beperkt eigen onderzoek gedaan naar het fenomeen opsluiting op verzoek in de rijkswerkinrichtingen.

voorbehouden aan mensen die over voldoende materiële, sociale en fysieke hulpbronnen konden beschikken. Onder invloed van Foucault en meer marxistisch georiënteerde historici was de mogelijke agency van de armen en criminelen zelf buiten beeld geraakt. Zij legden de focus overwegend op de motieven van de machthebbers om mensen die afweken van de norm op te sluiten. Met de komst van de ‘new history from below’ verschoof de aandacht (weer) naar de handelingen, doelen en beweegredenen van de armen zelf. Dit leidde tot de introductie van het begrip pauper agency: het vermogen om de in een bepaalde maatschappelijke context aanwezige instituties en maatregelen te benutten voor eigen (kortetermijn-)doelen. Het concept pauper agency vormde het startpunt van mijn analyse van de diverse bronnen waarin de RWI-vrouwen hun sporen hebben nagelaten.

Een aantal factoren is van wezenlijk belang voor agency. In de eerste plaats is dat ‘self-efficacy’: het vertrouwen in de eigen capaciteit om een gewenst resultaat te bereiken, gebaseerd op eerdere (succesvolle) ervaringen. Andere factoren zijn optimisme, het vermogen tot langetermijnplanning en het kunnen beschikken over hulpbronnen. Waar hun meer welvarende tijdgenoten bij het stellen van hun doelen op de lange termijn gericht waren, bijvoorbeeld het bereiken van een goede maatschappelijke positie, waren de RWI-vrouwen noodzakelijkerwijs op de korte termijn gericht. Onderdak, eten, kleding, medische zorg en hulpmiddelen waren hun belangrijkste doelen. Hun hulpbronnen bestonden niet uit geld, opleiding, aanmoediging of steun door familie, maar in deze fase van hun leven vooral uit de kennis die zij hadden over de werking van de instituties die zij op hun pad aantroffen. Voorbeelden hiervan waren de armenzorg, rechtbanken, politie, gevangenissen, andere (semi-)penitentiaire instellingen, ziekenhuizen, psychiatrische inrichtingen en het damescomité. Deze kennis hadden zij verworven via lotgenoten of door eerder opgedane ervaringen en vormde de basis van hun ‘self-efficacy’. Door hun penibele situatie waren hun zintuigen extra aangescherpt en gefocust op dat wat voor hun overleving van belang was: zij waren streetwise.

De RWI-vrouwen wisten waarschijnlijk bij welke rechtbanken zij de meeste kans op opzending maakten en wat daarvoor nodig was. Zij vroegen om een aalmoes in het arrondissement van de rechtbank van Heerenveen die ‘gespecialiseerd’ was in opzending voor bedelen. Zij zwierven zonder middelen van bestaan rond in het arrondissement van Utrecht dat de voorkeur gaf aan opzending voor landloperij. Zij klopten bij de politiebureaus van Amsterdam aan voor nachtverblijf of sliepen drie achtereenvolgende nachten in een politiebureau in Den Haag (vermoedelijk) in de wetenschap dat dit onherroepelijk zou leiden tot opzending. Het lijkt niet toevallig dat na begin jaren negentig, toen de Amsterdamse rechtbank strengere eisen aan de bewijsvoering voor landloperij ging stellen, het aandeel bedelaars in de veroordelingen sterk toenam. Andersom liep het aandeel vrouwelijke bedelaars in Den Haag terug toen de rechtbank daar zijn beleid wijzigde, terwijl het aandeel landlopers in de vonnissen steeg.

Bedelen en landloperij vormden, hoewel zij sterk met elkaar samenhangen, twee inhoudelijk en juridisch duidelijk van elkaar te onderscheiden overtredingen: het eerste een vast omschreven actie in het openbaar, het tweede eerder een toestand dan een concreet waarneembare handeling. Desondanks leken zij in de praktijk zowel voor de rechtbanken als voor de betrokken vrouwen uitwisselbaar. Over de meeste vrouwen die bedelden was eveneens aangetekend dat zij geen vaste woonplaats hadden.

Sommige vrouwen vroegen de politie of de rechtbank zelfs expliciet om opzending naar een RWI, met als argument dat zij zonder bestaansmiddelen en onderdak rondzwierven. Met deze verwijzing naar de wettekst voor de bestraffing van landloperij lieten zij de politie vrijwel geen andere keuze dan hen te arresteren. Veel vrouwen leken ziektes, lichamelijke gebreken of een (vergevoerde) zwangerschap in de rechtbank te verzwijgen. Ziekte of ouderdom had een argument kunnen zijn om hen niet op te zenden. Behalve dat zij daardoor minder tot niet in staat waren om te werken, moet het vinden en behouden van werk voor hen extra moeilijk geweest zijn. Uit de aantekeningen van het damescomité blijkt dat het veel inspanningen kostte om oudere vrouwen aan werk en onderdak te helpen en dat succes niet altijd gegarandeerd was. De meeste arme vrouwen waren voor hun inkomen aangewezen op schoonmaakwerk, wassen en naaien. Hiervoor was het hebben van goed zicht van belang. Onder de opgezonden vrouwen kampen velen met visuele beperkingen. Daarnaast zullen een goed gehoor en een redelijke conditie voor veel werkzaamheden zo niet voorwaarde, dan toch zeker een voordeel zijn geweest, maar hierover beschikte een groot aantal vrouwen niet. Desondanks meldden vrijwel allen voor de rechtbank dat zij tot werken in staat waren. Dit verklaarden zelfs degenen die, eenmaal in de RWI, lange tijd op een ziekenzaal doorbrachten, binnen afzienbare tijd moesten bevallen, hardhorend, doof of slechtziend waren. Ziekte en beperkingen vormden, anders dan deviant gedrag, voor de armenzorg in die tijd doorgaans een reden voor ondersteuning. Met hun bekentenis en mededeling dat zij tot werken in staat waren, maakten de vrouwen het de rechtbank moeilijk om niet tot opzending te besluiten.

Waar vrouwen voor de rechter vrijwel altijd bekenden dat zij zonder middelen van bestaan waren, voerden zij dit in hun gratieverzoeken zelden als reden aan voor hun bedelen of landloperij. Zij wisten ongetwijfeld dat het Openbaar Ministerie en de rechtbanken armoede niet als een geldig excuus voor landloperij beschouwden. Om vrij te komen benadrukten zij daarentegen dat zij door werk of dankzij familie in hun onderhoud konden voorzien en dat zij, ‘in de taal van het gezag’, de samenleving niet meer tot last wilden zijn. Aan het damescomité vertrouwden meerdere vrouwen daarentegen wel toe dat zij zich ‘uit armoede hadden laten opnemen’. Dit lag voor de hand omdat zij van het comité hulp wilden bij het opbouwen van een bestaan buiten de RWI. Uiteraard bestond er een grote afstand tussen de levens en behoeftes van de RWI-vrouwen en die van de leden van het damescomité. Desondanks waren deze relaties niet terug te brengen tot uitsluitend eenrichtingsverkeer: niet top-down en niet bottom-up. Ongetwijfeld hadden de leden van het comité hun eigen ideeën over de gewenste aanpak en oplossingen. In de meeste gevallen gingen zij echter pragmatisch te werk en leken de wensen van de RWI-vrouwen leidend voor het soort ondersteuning dat zij boden. Soms legden zij zich erbij neer dat er voor sommige vrouwen geen betere oplossing voorhanden was: ‘en anders komt zij hier [in de RWI] waar zij het goed had maar weer terug’. Veel vrouwen maakten dankbaar gebruik van de mogelijkheid om het comité in te zetten voor hun eigen doelen. Soms was daarbij sprake van opportunisme. Er zijn echter evenzovele voorbeelden van oprechte waardering. Dit was zelfs het geval als de hulp niet tot het beoogde resultaat leidde of als vrouwen daar pertinent geen behoefte aan hadden. Tactisch gebruik van de geboden hulp sloot oprechte dankbaarheid en waardering niet uit.

In dit alles manifesteerde de agency van de RWI-vrouwen zich als een ‘proces en mozaïek van veranderende kansen en mogelijkheden’. Zij probeerden in de RWI te komen als de nood hoog was en deden pogingen er weer uit te komen als zich nieuwe kansen voordeden

(op werk, onderdak of hereniging met familie). Zij veranderden van tactiek al naar gelang de situatie en de instanties waar zij mee in aanraking kwamen.

Hoewel waarschijnlijk niet iedere vrouw de mening deelde dat zij het nergens ‘zoo goed kon [...] krijgen’ als in de RWI, waren er meerderen die aangaven dat zij het in de RWI redelijk naar hun zin hadden. Ondanks hun leeftijd en slechte conditie bleken de meeste vrouwen over een opmerkelijke werklust te beschikken. Alleen onder de vrouwen bij wie sprake was van overplaatsing naar een rijkskrankzinnigeninrichting, waren er sommigen die als lui te boek stonden of werk weigerden. Dit zou, ironisch genoeg, betekenen dat laatstgenoemden bij uitstek tot de doelgroep van de RWI behoorden, ware het niet dat zij daar vanwege hun psychische conditie en (daarmee samenhangende) gedrag niet te handhaven waren.

Uiteraard waren er vrouwen die niet naar de RWI wilden: die uitsluitend bedelden of zwierven, omdat zij geld nodig hadden en de pech hadden in handen van de politie te vallen. Voorbeelden hiervan waren de zogenaamde ‘bedelaarsbende’ uit Oudewater, de vrouwen die tegen arrestatie protesteerden en degenen die verstek lieten gaan bij de rechtbank. Dit was mogelijk eveneens het geval bij een deel van de vrouwen dat slechts eenmaal in de RWI belandde. Tot slot leek het merendeel van de vrouwen dat voor dronkenschap opgezonden was evenmin uit op een verblijf in de RWI.

Hoewel de meeste jonge(re) vrouwen die in de RWI terechtkwamen zich evenmin in een benijdenswaardige positie bevonden, recidiveerden zij minder. De verklaring hiervoor is waarschijnlijk dat er voor hen meer alternatieven waren als zij vrij kwamen. De betrokken autoriteiten en organisaties zagen hen bovendien liever elders opgenomen (vanwege ‘besmettingsgevaar’ door hun oudere door de wol geverfde lotgenoten). Niet alleen waren de meeste vrouwen al redelijk oud toen zij voor de eerste keer in de RWI kwamen: zij waren degenen die het vaakst recidiveerden.

Er zijn geen harde aanwijzingen gevonden dat plaatselijke autoriteiten, zoals in België of Zweden, de wetgeving tegen bedelarij en landloperij inzetten om lokale overlastgevers of prostituees op te pakken. Slechts in enkele gevallen was er sprake van een andere aanleiding voor aanhouding (of veroordeling) dan bedelen of zwerven in strikte zin. Venten, hoewel vaak geassocieerd met bedelarij, leek evenmin een rol te spelen bij de veroordelingen tot opzending. Het tegendeel was eerder het geval: dat (sommige) vrouwen meldden dat zij wel negotie bij zich hadden, maar dat verborgen hielden omdat zij naar de RWI wilden.

Uit de gratieverzoeken blijkt aan de andere kant dat de officieren van justitie bewijzen van ‘onzedelijk’ gedrag in de vorm van buitenechtelijke kinderen, ongehuwde samenwoning of (clandestiene) prostitutie, zwaar lieten meewegen in hun beoordeling. Vrouwen die zich hieraan schuldig hadden gemaakt, maakten meestal weinig kans op honorering van hun verzoek, al toonden zij nog zo hard aan dat zij in hun eigen onderhoud konden voorzien. Een uitzondering vormden de vrouwen bij wie in de visie van het Openbaar Ministerie sprake was van een eenmalige misstap.

Veel RWI-vrouwen leken beter op de hoogte van de gangbare rechtspraktijken, de armenzorg en het penitentiare systeem dan justitie dat was van hun antecedenten en vooral van hun conditie. Hoewel politie en justitie over de middelen beschikten om na te gaan of er sprake was geweest van recidive, bijvoorbeeld voor het bepalen van de straftermijn, leek dit geen algemeen gebruik. Nog veel minder stond de rechtbank stil bij de voorwaarde voor opzending: de vraag of de betrokken vrouwen tot werken in staat waren. De verklaring van de vrouwen zelf

en een blik op hun uiterlijk volstond meestal. De rechtbanken veroordeelden bedelaars en landlopers met velen tegelijk gedurende de hoogtijdagen van de RWI. Waar kennis van de lichamelijke of psychische conditie van de gedaagden nauwelijks een rol leek te spelen voor de rechtbank, deden vooroordelen dat mogelijk wel. Een voorbeeld hiervan is de rechtbank in Heerenveen, die herhaaldelijk wees op de ‘bedreiging van de maatschappelijke veiligheid’ die van bedelarij uit zou gaan. Hiermee vertolkte de rechtbank de gangbare visie dat landloperij en bedelarij automatisch zouden leiden tot zwaardere misdrijven.

Af en toe waren de betrokken autoriteiten zich ervan bewust dat de meeste landlopers en zwervers nauwelijks alternatieven hadden. Dit vormde volgens Bierens de Haan de verklaring voor de praktijk van de Utrechtse rechtbank. Deze rechtbank had de reputatie bij het opleggen van de straftermijn rekening te houden met de wens van veel mannelijke landlopers om in het voorjaar, als er meer werk was, vrij te komen. Ook een enkele journalist en zelfs eerdergenoemde geneesheer Van Mesdag, die menig vooroordeel uit die tijd deelde, moesten toegeven dat er onder de opgezonden landlopers velen waren die buiten hun schuld zonder werk en onderkomen waren.

Naast overeenkomsten – zowel de opgezondenen voor openbare dronkenschap als degenen die voor bedelen en zwerven vastzaten waren arm en relatief oud – bestonden er enkele belangrijke verschillen tussen beide groepen. De vrouwen die voor dronkenschap vastzaten leken beter sociaal geïntegreerd: zij waren vaker gehuwd en beschikten in het merendeel van de gevallen over een woonplaats. Daarbij waren woonplaats en plaats van veroordeling vaak identiek. Uit het RWI-register blijkt dat zij, anders dan de bedelaars en landlopers, met enige regelmaat protest aantekenden tegen hun veroordeling. Opvallend is bovendien, dat slechts één van hen rechtstreeks vanuit de RWI in een rijkskrankzinnigeninrichting terecht kwam. Dit is eveneens een aanwijzing dat de ‘dronken’ vrouwen, ondanks hun alcoholprobleem, een iets minder problematische achtergrond hadden. Tot slot waren zij met veel minder: zij vormden slechts 23% van de totale vrouwelijke populatie in de RWI tussen 1886 en 1934.

Aan de andere kant was de recidive onder de opgezondenen voor dronkenschap hoger, waren zij vaker betrokken geweest bij (kleine) geweldsincidenten en stonden zij frequenter als ‘publieke vrouw’ genoteerd. Tijdgenoten associeerden drankmisbruik van vrouwen regelmatig met ‘onzedelijke’ handelingen. Drankgelegenheden waren meestal de plekken waar vrouwen mannen oppikten voor betaalde seks. Als zij zich hiertoe door honger of om andere redenen genoodzaakt zagen, maakte het verdoovende effect van alcohol het sekswerk misschien beter te verdragen. Overmatig alcoholgebruik was mogelijk verantwoordelijk voor het hogere percentage verwondingen en littekens onder deze vrouwen. Ziektes en handicaps leken bij hen iets minder aanwezig. Dat er onder de ‘dronken’ vrouwen, voor zover gevonden, slechts één vrouw met kind in de RWI aanwezig was en ongehuwd moederschap minder voorkwam, was waarschijnlijk mede een gevolg van het feit dat zij iets beter maatschappelijk ingebed waren.

Genderverschillen

Het profiel van de vrouwelijke bedelaars en landlopers vertoonde zowel overeenkomsten als belangrijke verschillen met dat van de mannen. Beide groepen waren relatief oud, alleenstaand, zonder vaste woonplaats, kampten regelmatig met fysieke problemen en waren bekend met drankmisbruik. Evenals de vrouwen leken ook de mannen regelmatig zelf op opzending uit te

zijn geweest, afgaande op het onderzoek van Bierens de Haan en dat van Vercammen. De recidive was bij beide groepen hoog, zij het bij de mannen hoger.

Er was wel een verschil in behandeling. De arbeid die beide groepen in de RWI te doen kregen, lag in het verlengde van hun genderrollen: landarbeid en bouwactiviteiten voor de mannen versus ‘nuttige handwerken’ en (ander) huishoudelijk werk voor de vrouwen. Dit bracht met zich mee dat de mannen vaker buiten waren. Hierdoor kenden zij meer vrijheden en was het voor hen gemakkelijker een ontsnappingspoging te wagen dan voor de vrouwen die vooral binnenhuis werkten. Op basis van de literatuur leken de rechtbanken vrouwen vaker een langere termijn op te leggen (in ieder geval in Heerenveen en Utrecht).

Een belangrijk verschil was dat de RWI-mannen over een iets betere uitgangspositie beschikten: ongeveer een derde van hen was relatief goed geschoold. De mannen waren in overgrote meerderheid veroordeeld voor landloperij, terwijl de verhouding bedelarij versus landloperij bij de vrouwen over de hele linie evenrediger was. De RWI liet aanzienlijk minder mannen overplaatsen naar een rijkskrankzinnigeninrichting. Daarbij leek onder de overgeplaatste mannen, anders dan bij de vrouwen, simulatie nogal eens een rol te hebben gespeeld. Tot slot was bij de vrouwen, naast armoede, meermaals sprake van huiselijk geweld, uitstoting en verlating als reden waardoor zij op straat en vervolgens in de RWI belandden.

Het grootste verschil was dat er verhoudingsgewijs zoveel meer mannen dan vrouwen in een rijkswerkinrichting terechtkwamen: het aandeel veroordeelde vrouwen lag aanvankelijk rond tien procent en was tegen de jaren dertig gedaald naar slechts ongeveer twee procent.¹⁴⁷⁶ Mogelijk waren mannen niet alleen met enige regelmaat zelf de oorzaak van hun opzending, maar ook vaker het doelwit van vervolging. De reden hiervoor kan zijn dat zij hun zoektocht naar werk, anders dan vrouwen, veelal te voet aflegden. Een bijkomende rol speelde wellicht dat in de beeldvorming landloperij een mannelijk fenomeen was. Hierdoor zou de politie minder oog gehad kunnen hebben voor vrouwelijke landlopers en bedelaars. Daarnaast is niet uitgesloten dat de politie landlopende en bedelende vrouwen vaker voor (clandestiene) prostitutie aanhield.

Voor de vrouwen zelf was een leven op straat misschien gevaarlijker, zoals de literatuur suggereert, vooral als zij zich op tijdstippen en plaatsen ophielden waar (‘fatsoenlijke’) vrouwen verondersteld werden niet te komen. Zo konden vrouwen in het laatste kwart van de negentiende eeuw in Den Haag, zich vrijwel niet op openbare plaatsen begeven waar ook mannen zich ophielden zonder de verdenking op zich te laden van lichte zeden te zijn.¹⁴⁷⁷ Een laatste verklaring is dat arme vrouwen, ondanks hun achtergestelde positie en lage beloning, meer alternatieven tot hun beschikking hadden. Zij kwamen eerder in aanmerking voor armenzorg en konden waarschijnlijk vaker bij familie terecht. Hier konden zij zich nuttig maken in het huishouden of met oppassen op de kinderen. Een (werkloze en dakloze) man betekende waarschijnlijk vooral een extra mond om te voeden. Dat laatste paste bovendien niet in de ideologie dat een man zichzelf moest kunnen onderhouden. Materiële ondersteuning of bescherming door anderen gold voor vrouwen als vanzelfsprekender, omdat zij veel zwakker en gevoeliger zouden zijn.

¹⁴⁷⁶ Zie voor een overzicht van het aantal tot de rijkswerkinrichting veroordeelde mannen en vrouwen (tussen 1880 en 1975 W.H. Nagel, *Het werkschuwe tuig* (Alphen aan de Rijn 1977) 22

¹⁴⁷⁷ Jan Hein Furnée, ‘Beschaafd vertier. Standen, sekse en de ruimtelijke ontwikkeling van Den Haag, 1850-1890’, *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 27:1 (2001) 1-32, aldaar 19-20

Aan de andere kant waren arme alleenstaande vrouwen in de negentiende eeuw kwetsbaarder als zij, door het wegvallen van echtgenoten of andere familie of door verlating, uitstoting, verwaarlozing of mishandeling, er alleen voorstonden. Hun mogelijkheden op de arbeidsmarkt waren beperkt en hun loon was veel lager dan dat van mannen. Hierdoor was het voor hen moeilijk zelfstandig te overleven. Als zij zich niet naar de normen van die tijd gedroegen, was er meestal sprake van een sterkere morele veroordeling. Bij gebrek aan algemeen toegankelijke voorbehoedsmiddelen liepen zij het risico ongewenst zwanger te worden, met alle gevolgen van dien. Mannen konden zich daarentegen ongestraft aan buitenechtelijke seks overgeven dankzij het (lange tijd heersende) verbod op onderzoek naar het vaderschap. Kortom: de drempel naar landloperij of bedelarij was voor vrouwen mogelijk hoger, maar eenmaal geheel aan zichzelf overgeleverd en niets meer te verliezen, restte hen weinig anders dan de stap naar onoorbare of illegale tactieken. Evenals het geval was in vroegmodern Holland, was het ook hier de combinatie van kwetsbaarheid en onafhankelijkheid die deze vrouwen tot het overtreden van de wet bracht.¹⁴⁷⁸

De manier waarop de RWI-vrouwen hun handelingsruimte benutten, leverde hen slechts een tijdelijke oplossing voor acute problemen op. Verbetering van hun lange termijnperspectief was echter niet het doel van hun acties. Velen, vooral de ouderen en zieken, waren gedoemd regelmatig terug te keren om uiteindelijk in de RWI of in een psychiatrische inrichting te eindigen.

10.2 Consequenties voor de werking van de RWI's

Dat vele bedelaars en zwervers de RWI als een tijdelijke vorm van opvang gebruikten, was het rijk niet ontgaan. Het ministerie van Justitie nam dan ook diverse maatregelen om een verblijf in de RWI minder aantrekkelijk te maken en het strafkarakter te benadrukken. Voorbeelden daarvan waren het schrappen van sommige levensmiddelen en het weigeren van voorstellen om het assortiment in de kantine uit te breiden. De RWI moest zich verdedigen als (door de vele zieken) de uitgaven voor voedsel hoger waren uitgevallen of als deze reisgeld verstrekt had, in plaats van dit ten laste van de uitgaanskas van de betreffende vrouw te brengen. Rechtbanken kregen instructies beter te beoordelen of gedaagden konden werken en het advies om alleen mensen op te zenden die geboren waren in het eigen arrondissement. Deze maatregelen blijken echter niet het beoogde effect te hebben gesorteerd, getuige de blijvende aanwezigheid in de RWI van zieke, oude en gehandicapte vrouwen. De twintiger en dertiger jaren van de twintigste eeuw gaven een sterke daling te zien van het aantal mensen dat in een RWI terechtkwam. Het aandeel vrouwen daarin was bovendien aanzienlijk afgenomen. Dit had waarschijnlijk grotendeels te maken met de toegenomen welvaart waar inmiddels ook de allerarmsten van konden profiteren. De uitbreiding van sociale wetgeving en zorg- en welzijnsarrangementen speelden daarbij evenzeer een rol. De woonsituatie verbeterde en de door de armenzorg geboden ondersteuning was royaler. De vrouwen die nog wel in de RWI belandden, waren er zo mogelijk nog slechter aan toe dan in de periode daarvoor. In ieder geval in mentaal opzicht:

¹⁴⁷⁸ Manon van der Heijden, 'Explaining crime and gender in Europe between 1600 and 1900' in: Manon van der Heijden, Marion Pluskota, and Sanne Muurling (red.) *Women's criminality in Europe, 1600-1914* (Cambridge 2020) 26-45, aldaar 37-38; Manon van der Heijden, *Misdadige vrouwen. Criminaliteit en rechtspraak in Holland 1600-1800*, 38.

het percentage vrouwen dat de RWI na het eerste decennium van de twintigste eeuw naar een RKI liet overplaatsen, lag bijna drie keer zo hoog als daarvoor. Een op initiatief van het Nederlands Genootschap tot Zedelijke Verbetering van de Gevangenen opgesteld rapport van 1935, typeert de negen vrouwen die in 1934 in de rijkswerkinrichting verbleven als ‘meerendeels oude, vervallen, vaak geestelijk minderwaardige zwerfsters en dronkaards’. De conclusie luidde dat de RWI verworpen was tot een ‘asyl voor hopelooze gevallen’. Van de oorspronkelijke doelstelling van de RWI: ‘onmaatschappelijke personen die tot werken in staat zijn door tucht en arbeid wennen aan een geregelde levenswijze’ zou weinig zijn overgebleven.¹⁴⁷⁹ De vraag is of dat ooit anders geweest is. Wat mogelijk wel was veranderd was het groeiende aandeel ‘hopelooze’ vrouwen.

Het resultaat was dat de RWI uiteindelijk een duurder instituut bleek dan de staat had beoogd. De aanwezigheid van veel zieke en oude vrouwen betekende dat het rijk extra geld kwijt was aan medische voorzieningen, hulpmiddelen (zoals brillen en breukbanden) en extra levensmiddelen voor zieken (zoals fruit, eieren en boter). Voor de verzorging van zieken en de begeleiding van verpleegden die na afloop van hun straftijd niet in staat waren om alleen te reizen was extra personeel nodig. Tegenover deze extra kosten stond minder werkkraft. Sommige vrouwen waren zelfs helemaal niet inzetbaar doordat zij langdurig op een ziekenzaal of in een ziekenhuis verbleven. Tot slot moet de aanwezigheid van zwangere vrouwen, baby’s en peuters bijkomende kosten met zich meegebracht hebben. Ondanks de intentie van de voormalige bedelaarsgestichten om van de RWI een ‘zuivere’ strafinstelling te maken, bleef deze ook na 1886 in belangrijke mate functioneren als een toevluchtsoord voor zieken, zwangeren en ouderen die nergens anders terecht konden. Door de RWI voor hun eigen doelen in te zetten, veranderden de vrouwelijke bedelaars de betekenis van de RWI van straf (volgens de wet) in opvang (in de praktijk).¹⁴⁸⁰

Sommige vrouwen leken de RWI te prefereren boven de bestaande oudevrouwenhuizen. In deze huizen heerste eveneens een streng en moraliserend regime, was sprake van een strakke dagindeling en moesten ouderen zoveel mogelijk met werk bijdragen aan de kosten van hun levensonderhoud. Ditzelfde gold voor veel van de jeugdinstellingen die meestal een weinig aantrekkelijk alternatief voor jonge vrouwen vormden.

Deze studie laat zien dat de RWI-vrouwen niet geheel machteloos waren en op creatieve wijze de maatregelen en instituties in hun eigen voordeel wisten aan te wenden, maar hun mogelijkheden en actieradius bleven beperkt. Velen slaagden er niet in zich te onttrekken aan de cyclus van armoede, ziekte, verval en ‘wederopzending’, zelfs niet als zij daartoe hulp van het damescomité hadden gekregen.

De vraag is waarom het rijk, justitie en politie deze praktijk zo lang liet voortbestaan. Genezing van ‘luiheid’, de belangrijkste rechtvaardiging voor de lange duur van deze bijkomende straf, was niet aan de orde. Niet alleen vanwege de hoge recidive, maar vooral omdat luiheid vrijwel nooit de oorzaak was van hun landloperij, bedelarij of alcoholmisbruik.

¹⁴⁷⁹ Rapport over de rijks- straf- en opvoedingsgestichten voor vrouwen en meisjes van een commissie samengesteld door het Nederlands Genootschap tot Zedelijke Verbetering van de Gevangenen (Amsterdam 1935) 75.

¹⁴⁸⁰ Zie Michel de Certeau, *The practice of everyday life*, vert. door Steven Rendall (Berkely, Los Angeles and London 1984) XIX-XIX.

Wat waarschijnlijk wel bij elke opzending verbeterde, was hun vermogen om de bestaande instituties en maatregelen voor eigen gebruik in te zetten. De ‘vrijwillige’ aanmeldingen en meerdere andere bronnen tonen aan dat veel vrouwen een verblijf in de RWI niet als een heel zware straf ervoeren. Daardoor functioneerde opzending naar een RWI mogelijk evenmin als afschrikking. Misschien was bescherming van de samenleving de belangrijkste reden voor het voortbestaan: het vrijwaren van de maatschappij van de als aanstootgevend ervaren rondzwervende armen. Hoewel hun motieven sterk verschilden, kwamen de belangen van de autoriteiten en de betrokken vrouwen hierin samen. Ook de overheid was zich waarschijnlijk bewust van het beperkte aantal alternatieven voor deze vrouwen. De rijkswerkinrichtingen vormden zo een laatste vangnet voor mensen die nergens anders welkom waren of konden aarden.

Bovenstaande betekent niet dat een rijkswerkinrichting een prettige omgeving was om in te verblijven. Het geeft vooral aan hoe ontzettend zwaar het leven voor veel van deze vrouwen buiten de RWI moet zijn geweest en hoe weinig aantrekkelijk en moeilijk toegankelijk alternatieve vormen van onderdak waren. De directie van de RWI toonde relatief vaak begrip voor de omstandigheden waarin de RWI-vrouwen verkeerden en was over het algemeen goed te spreken over hun inzet en gedrag. In oudeliedenhuzen viel deze groep vrouwen waarschijnlijk behoorlijk uit de toon, zoals ook de officieren van justitie vrij eensgezind waren in hun afkeuring. De RWI bood de vrouwen tijdelijk soelaas, een beetje loon en de mogelijkheid om op krachten te komen. Hierna konden zij het leven buiten de muren van de RWI weer (even) aan.

10.3 Beperkingen, suggesties voor verder onderzoek en discussie

Uiteraard heeft dit onderzoek beperkingen. Ik heb ervoor gekozen om voor nadere informatie over het profiel, de levensloop en mogelijke motieven van de betrokken vrouwen gebruik te maken van de beschikbare, meer kwalitatieve bronnen waarin zij voorkwamen. Informatie over eerdere beroepen, leeftijdsverschillen tussen echtgenoten, ongehuwd moederschap, beroepen van echtgenoten of vaders, zijn grotendeels daaraan ontleend. Omdat niet alle vrouwen in deze bronnen voorkomen en deze evenmin voor allen dezelfde informatie bevatten, heb ik soms het noemen van exacte getallen vermeden.

De onvolledigheid, subjectiviteit en ongelijksoortigheid van de geraadpleegde bronnen laten al te stellige uitspraken of vergelijkingen niet toe. Hoeveel vrouwen er precies op uit waren om in de RWI te belanden, hoeveel zich juist aan arrestatie wilden onttrekken en hoeveel van hen nooit betrapt zijn, zal nooit duidelijk worden. Aannemelijk is dat er binnen de groep RWI-vrouwen redelijk veel vrouwen waren die hierop aanstuurden. Voor de redenen waarom zij dit deden, bieden de bestudeerde bronnen de mogelijkheid een aantal plausibele verklaringen aan te dragen. Zij geven daarnaast informatie over de tactieken waarvan zij zich bedienden.

In deze studie zijn alleen de vonnissen van de vrouwen die waren opgezonden bestudeerd. Hoeveel bedelende en landlopende vrouwen niet gearresteerd werden en hoeveel van de gearresteerden niet in een RWI terechtkwamen, blijft in het ongewisse. Datzelfde geldt voor de redenen waarom laatstgenoemden niet in een RWI terechtkwamen, en in hoeverre daarbij eveneens van agency sprake was. Een steekproef uit de veroordelingen van vrouwelijke landlopers die niet werden opgezonden kan hier misschien licht op werpen. Het is interessant

om systematisch na te gaan of de rechtbanken mannen inderdaad vaker een kortere straftermijn oplegden (vanwege de mogelijkheid van seizoensarbeid).

Voor de informatie over de mannelijke opgezondenen is (grotendeels) gebruik gemaakt van bestaande literatuur. Gratieverzoeken blijken een belangrijke bron voor informatie over de beweegredenen en handelwijze van de opgezondenen zelf en van die van politie en justitie. Raadpleging van de gratieverzoeken van de mannen kan meer informatie over overeenkomsten en verschillen tussen mannen en vrouwen opleveren. Datzelfde geldt voor bronnen over de reclassering van de mannelijke landlopers.

Er is veel onderzoek gedaan naar de Nederlandse armenzorg rond de eeuwwisseling, vooral naar de normen en regels die bepaalden wie, in welke mate, waarom en onder welke voorwaarden in aanmerking voor armenzorg kwam. De omvang en de organisatie van de armenzorg heeft eveneens veel aandacht gekregen, in lokale studies meer dan in landelijke. De ervaringen en waardering hiervan door de armen zelf komt in deze publicaties minder aan bod. Mijn stelling dat armenzorg voor veel van de RWI-vrouwen niet alleen moeilijk toegankelijk was, maar vermoedelijk zelfs als benauwender en onderdrukkender ervaren werd dan het regime in de RWI, baseer ik voornamelijk op de notities van het damescomité. Nader onderzoek naar de beleving van de armen zelf, waaronder de dossiers van de vrouwen die onderwerp van deze studie waren (voor zover deze bewaard zijn gebleven) kan dit beeld bevestigen of bijstellen.

Tot slot

Op 1 januari 2023 waren er naar schatting van het CBS 30.600 daklozen in Nederland, waarvan 6.100 vrouwen (20%). De meerderheid bestaat uit in Nederland geboren mannen. Het aandeel vrouwen en vooral het aantal mensen dat buiten Nederland geboren is, vertoont echter een stijgende lijn.¹⁴⁸¹ Dakloosheid lijkt dus, net als eind negentiende/begin twintigste eeuw het geval was, vooral een probleem van mannen. Het aandeel vrouwen is nu echter aanzienlijk hoger. Het zomernummer van *Sociale Vraagstukken* in 2020 bevat een dossier over dakloosheid waaronder een kort artikel over vrouwelijke daklozen. Dit artikel stelt dat een meer ‘gender-sensitieve’ benadering van het dakloosheidsprobleem nodig is omdat de situatie van dak- en thuisloze vrouwen onderbelicht is.¹⁴⁸²

Vergeleken met de negentiende eeuw is de situatie voor vrouwen in Nederland sterk verbeterd. De in de onderzoeksperiode geldende wetgeving en morele gedragscodes maakten het voor vrouwen vrijwel onmogelijk om zelfstandig in hun bestaan te voorzien. Tegenwoordig is formeel sprake van gelijke rechten en beloning. Vrouwen hebben betere opleidings- en beroepsmogelijkheden. Anticonceptie is in principe voor iedereen toegankelijk. Op basis daarvan is het aannemelijk dat vrouwen nu meer agency hebben dan vroeger.

Uit recent onderzoek naar dakloosheid in Groot-Brittannië blijkt echter dat dakloze vrouwen deels nog steeds met andere, genderspecifieke problemen kampen dan mannen. Hun dakloosheid is dikwijls gerelateerd aan gewelddadige relaties en huiselijk geweld. Eenmaal

¹⁴⁸¹ Centraal Bureau voor de Statistiek, Statline Dakloze mensen 2022-2023 (online geraadpleegd in april 2024).

¹⁴⁸² Catelijne Akkermans, ‘Dakloosheid van vrouwen blijft onderbelicht’, *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken* 2 (2020) 39-41.

dakloos lopen zij extra risico op seksueel misbruik.¹⁴⁸³ Dakloze vrouwen blijken ook nu regelmatig geassocieerd te worden met een losbandige seksuele moraal.¹⁴⁸⁴ Vooral vrouwelijke vluchtelingen die geen goed sociaal netwerk hebben, zijn extra kwetsbaar als zij er na een scheiding alleen voor komen te staan.¹⁴⁸⁵

Anders dan de RWI-vrouwen zijn de vrouwen in de huidige maatschappelijke opvang relatief jong. Ook zij blijken echter regelmatig met psychische problemen te kampen.¹⁴⁸⁶ Daarbij mijden zij (meer dan mannen) de maatschappelijke opvang, omdat zij zich daar niet veilig voelen. In plaats daarvan zoeken zij vaak een provisorisch onderkomen bij familie, vrienden of kennissen, afgewisseld met bivakkeren in de open lucht. Hierdoor zijn zij vaker onzichtbaar voor overheden.¹⁴⁸⁷ Dit maakt dat de omvang van dakloosheid onder vrouwen moeilijker te bepalen is. Uit onderzoek naar ‘desistance’ (afbouwen van een criminele carrière) onder vrouwen in Nederland bleek dat dakloosheid één van de belangrijkste factoren is in het al dan niet slagen van het ‘desistanceproces’. De reden hiervoor is dat dakloosheid de bron is van veel andere problemen, waaronder het vinden en houden van werk of een uitkering.¹⁴⁸⁸

Waar in de negentiende eeuw het accent lag op arbeid, kwam rond de laatste eeuwwisseling de focus op zorg te liggen. Van recentere datum is het pleidooi om huisvesting in de aanpak van dakloosheid op de allereerste plaats te zetten.¹⁴⁸⁹ Naast het grote tekort aan betaalbare woningen, spelen mogelijk de bezuinigingen op welzijns- en zorgarrangementen, waaronder de jeugdzorg en de extramuralisering, mede een rol in de huidige toename van dakloosheid. Het profiel van de vrouwen die tegenwoordig niet over een vast onderkomen beschikken, ziet er iets anders uit. Voor een deel lijken echter dezelfde factoren een rol te spelen in dakloosheid van vrouwen, zoals gebrek aan een goed functionerend netwerk, huiselijk geweld, seksueel misbruik en psychische problemen.

¹⁴⁸³ Akkermans, ‘Dakloosheid van vrouwen’, 40-41; Joanne Bretherton, ‘Gender’ in: Joanne Bretherton and Nicolas Pleace eds., *The Routledge handbook of homelessness* (Abingdon 2023) 147-157, aldaar 153.

¹⁴⁸⁴ Juliet Watson, ‘Homelessness through a feminist lens’ in: Bretherton e.a., *The Routledge handbook*, 119-129, aldaar, 124.

¹⁴⁸⁵ Akkermans, ‘Dakloosheid van vrouwen’, 40-41.

¹⁴⁸⁶ Kate Moss and Paramjit Singh, *Women rough sleeping in Europe. Homelessness and victims of domestic abuse* (Bristol 2015) 5.

¹⁴⁸⁷ Bretherton, ‘Gender’, 149; Moss e.a., *Women rough sleeping*, 4.

¹⁴⁸⁸ Elanie Rodermond, *Out of prison, out of crime? Women on the road to desistance* (Dissertatie Amsterdam 2018) 121-128.

¹⁴⁸⁹ Marc Räkers, ‘Van mensen opvangen naar woningen bouwen’, in: *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken* 2 (2020) 26-28; Erik Dannenberg e.a., ‘Herstel begint met een huis’, in: *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken* 2 (2020) 29-31.

